

A POZITIVIZMUS NÉHÁNY MŰFAJI ÉS POÉTIKAI KÖVETKEZMÉNYE

A romantika alkonyán — a pozitívizmus árnyékában)

I.

A líra a regény fénykorában

Azok közül a változások közül, amelyek az irodalmat alkotó és igénylő értelmiség világképének gyökeres átalakulásával jártak együtt a XIX. század közepén, a líra változásai a legkevésbé földolgozottak. A korszak egyes kiváló költőiről születtek jelentős tanulmányok és monográfiák, a korszak egészéről alig. S ez nagyon is érthető. A műfajok szinképén a század-közép évtizedeiben tört vitathatatlanul első helyre a regény. Alkottak ekkor ugyan nagy lírikusok is Európa- s Amerika-szerte; köztük több olyan, akinek működése az egész világ-líra további fejlődésére irányt határozó befolyást gyakorolt. Poe-t, Baudelaire-t vagy Browningot egyaránt említhetnénk. A korszak szellemének, a korszak lelkének legsokrétűbb, leggazdagabb ábrázolójául és kifejezőjéül mégis a regényt szoktuk tekinteni.

A regénynek számtalan válfaja bontakozott ki ebben az időszakban. Az egyes válfajok között azonban — mely különbségeik ellenére is — egyneműbb és biztosabb volt az összetartó erő, a koherencia, mint a többi műfajban, főleg a lírában. S ez az összetartó erő egyben a korszak egészének fejlődési irányát is, uralkodó jellemvonását is magában foglalta. A korszak egészét a regény összetartó alapvonásai nyomán szoktuk magától értetődő természetességgel a romantikát legyőző és átalakító *realizmus korszakának* nevezni.

A realizmus korszakának nevezzük ezt a szakaszt. A lírára nézve azonban ez az elnevezés kevésbé, alig használatos. S valójában, ha külön, önmagába zárva vesszük a líra történetét, azt tapasztaljuk, e néhány évtized költészetének a tudomány nem adott még széleskörűen elfogadott, egyezményesen bevett nevet. A *realista* megjelölés mellett, illetőleg vele szemben egyesek *posztromantikusként* nevezték, mások *preszimbolistának*. Mondták már *jérealistának*, *csökkentett realistának*, *romantiko-realistának*. Nevezték *klasszicizált romantikának*, de tekintették a *klasszicizmus romantizált föltámasztásának*, *folytatásának* is.

Nem valaminő immanens stílustörténeti szemlélet hajszolása, szentesítése teszi sürgetővé az elnevezés utáni kérdést. Hanem az, hogy általa is kényszerítettünk ama domináns elemek kutatására és föl kutatására, amelyek segítségével a korszak lírája beilleszthető a korszak szellemi világának, lelki képletének, irodalmi élményalkatának *abba a szerkezetébe*, amelynek centrumában tehát a regény állt. Semmi esetre sem jelenti ez azt a szándékot, mintha a korszak líráját a regénynek kívánnánk alárendelni. Azt az óhajt, jelenti csupán, hogy lássuk a kor valóságának amaz arcát is, amelyet *csak a líra* fejezhetett ki, amelyet csak a líra ábrázolhatott igazán. S vele együtt jelenti azt az óhajt is, hogy lássuk azokat a *líratörténeti sajátságokat* is, amelyek e valóságábrázolás, e valóságkifejezés folyamán jöttek létre. Ebből a szerföltött sokrétű feladatkörből ezúttal mi a korszak lírai hangnemének, modalitásának, dikciójának kérdéseire kívánunk hozzászólni.

Vizsgálódásunk elsősorban az 1850-es, 1860-as évekre figyel, a romantikus líra végső alkonyára. Szükségszerűen tekint azonban vissza, a megelőző évtizedekre is; a megelőző évtizedek ama mozgásirányaira, ama fejlődésfolyamataira, amelyek ebben a századközépi szakaszban nyerték el történeti kiteljesedésüket, amelyek ebben a forradalom utáni szakaszban értelték ki társadalmi szerepük legjelentősebb mozzanatait. Az 1820-as s az 1870-es évek közötti

félszázad, a restauráció és a kommun közötti félszázad szolgáltatja tehát gondolatmenetünk anyagát.

A korszak felosztását, a korszak törekvéseinek csoportosítását illetően sokban osztjuk Sötér István fölfogását. Mindenekelőtt abban, hogy az 1850-ig tartó periódust, a föl-föl lobbanó s a végleg elhanyagolt európai romantikának ezt a szakaszát földrajzi, térségi csoportokra, zónákra tartjuk szükségesnek bontani. Az egyes térségi csoportok alapvető azonosságai, rokonságai ellenére is, társadalmuk milyenségének megfelelően, alapvető különbségeket mutatnak föl, mind esztétikai törekvéseikben, mind fejlődési folyamataikban. A csoportok határai változtak e korszakon belül is, de a *nyugat-európai*, a *közép-európai* s a *középkelet-európai* tömörítő góc mindvégig fennmaradt. Osztjuk Sötér felfogását a tekintetben is, hogy a korszakon belül a romantika mellett állandóan számolnunk kell más, vele rokon vagy ellentétes gondolkodási s művészi irányzatokkal is, mégpedig térségi csoportonként más-más irányzatokkal; vagy ha ugyanazokkal is — akkor is más-más fejlődésüteműekkel s más-más arányúakkal. Végül osztjuk abban is Sötér felfogását, hogy az egyes csoportok sajátosságainak és különbségeinek megragadására a műfajok problémakörei különösen alkalmasak.

Az egyes térségi csoportok fejlődésfokozati s jellegbeli különbségei ellenére az 1820-as éveket az egész európai romantikára nézve még a virágzás korszakának kell tekintenünk. Az 1830-as évektől azonban már megindult az irányzat hanyatlása és háttérbe szorulása. Középkelet-Európában ez a folyamat ugyan csak a 30-as s a 40-es évek fordulóján állott be. Lassúbb ütemben is ment végbe, s átnyúlt a forradalmak utáni szakaszra is. Sőt, itt az 1850 utáni két évtizedben bizonyos méretű újromantizálódás is létrejött.

(Munkánkat három fejezetre osztjuk. A rövidebb első kettőben gondolatmenetszerűen válaszolunk a kor gondolkodásmódjának s a költészet sajátosságainak néhány elvi összefüggését; a harmadikban viszont a korszakra jellemző négy jelentős költőnél vizsgáljuk ezeket az összefüggéseket; egy németnél, egy franciánál, egy amerikánál s egy magyarnál; Hebbelnél, Baude-laire-nál, Emersonnál és Madáchnál).*

A líra és a regény szembesítése

Az első műveletnek gondolatmenetünk folyamában a szembesítésnek kell lennie: a kor regényét és liráját kell szembesítenünk. A szembesítés lehetséges szempontjai közül azt a kérdést kell első helyre állítanunk: lehet-e ezeknek az évtizedeknek kifejezendő és ábrázolandó lírai tudatanyagában, kifejező és ábrázoló poétikai eszközeiben olyan egységet, olyan összetartó fejlődési irányzatot föltételezni, mint amelyet a regény, sőt, általában a prózaepika egész területén láthatunk. Mert ez az egység, ez az összetartó irányzat ott kétségtelenül jelen volt. Születtek ugyan még szinte minden európai irodalomban vérbeli romantikus regények a harmincas-negyvenes évek fordulója után is, azaz a *romantikának*, mint *folyamatos korszaknak* és *uralkodó irányzatnak* végső elhanyaglása után is. Hugo, Sienkiewicz, Jókai, Valaoritis, Stifter egyaránt példázhatja.

Ezek azonban részint már *kivételszerűek* voltak; részint egyes alapvető romantikus vonások már hiányoztak és belőlük; bizonyos jellegzetesen *realista elemek* viszont már mint a mű-egész *szerves*, sőt *szervező* elemei voltak bennük jelen. Hugo *Nyomorultak*-ja (1862) érzéki hűségű leírásainak szerkezeti szerpe, s érzelmi hatásfolyamatainak pontos testi, anyagi megjelenítése és következetes felhasználása a cselekmény indoklásában, Jókai *Aranyemberének* (1872) természeti rendbe kapaszkodó lélektani okfejtése, Sienkiewicz *Pan Volodyjowski*-ja (1873) epizodikus — enteriőrös átkötő részeinek rendező, *értelmező* feladata egyaránt erről tanúskodik. S még

* A harmadik fejezetet másutt közöljük.

inkább erről tanúskodik a német Költői Realizmus egész irányzata, mindenekelőtt Ludwig, (*Ég és föld között*), Stifter Witiko (Gotthelf), (*Uli, a szolgálgeány*, 1841) anyagszerűen leírt és művelődéstörténeti eredetéből magyarázó miliőfestése és szociális feszültségekkel, szociális viszonylatok rajzával áthatott szokásrend-ábrázolása.

Ugyanakkor Eichendorff-fal, Mörikevel és Uhlanddal lezáródik az az oksági—tapasztalati elemet figyelmen kívül hagyó szerkesztésmód, amely egészen az érzelem, kivált a nosztalgia vagy az ironia *társítási* folyamatát követte, s amelynek annyi töredék, annyi befejezés nélküli vagy álbefejezéssel ellátott lírai hangoltságú epikus mű köszönhette létét. A meghatározó okság és az általánosító tapasztalatiság egymást kezdeményező és szabályozó kölcsönviszonya ezekre az évtizedekre az európai s az amerikai polgári közgondolkodás középpontjába került és zárt, saját központú oksági szerkezetté kényszerítette a történet-előadást, a *fabulálás minden válfaját*. W. Scott kiemelése a romantikusok sorából, amivel Lukács György a polgári stílustörténetészek számára annyi botránkozásra adott okot — egyebek közt —, éppen ezért, az oksági elv következetes érvényesítése következtében is, teljesen érthető és jogosult.

Hugo, Jókai, Sienkiewicz egyaránt eleget tettek ennek az elvnek, ha néha csak látszat, ha néha csak benyomás szerint is. Az elsőnek érzéki motivációi, a másodiknak természet-szentimentális okmagyarázatai, a harmadiknak szükségérzete, hogy epizódjaival rendezze és megvilágítsa anyagát — egyaránt ebből az oksági—tapasztalati követelményből táplálkozott.

A romantika századvégig tartó folytonosságáról, amelyet a szellemtörténeti iskola tanításai nyomán ma is többen föltételeznek, az epikában semmi esetre sem lehet beszélni.

Középkelet-Európában sem, annak ellenére sem, hogy itt a romantika egyes tulajdonságai életerősebb formában maradtak fenn és szerveesebben forrtak össze az előretörő realizmussal. Főleg kettő: a *célképzettség* és az *eszményállítás* egymást föltételező, egymásból következő tulajdonsága. A nemzeti társadalom fejlődésének, a külön úton járó nemzeti polgárosodásnak szüksége volt oly célképzetre, amelyből le lehetett vezetni az óhajtott nemzeti magatartást. Dosztojevszkijnál, Jókainál vagy Sienkiewicznél kitűnően látható ez. Különleges nemzeti, különleges orosz, lengyel vagy magyar történeti küldetést tételeznek föl, s ennek alapján igazolnak vagy vetnek el, eszményitének pozitív vagy negatív előjellel magatartásfajtákat, gondolkodásmódokat, életformákat. Ez a célképzet, ez a nemzeti küldetés (a filozófia nyelvén szólva) többnyire finális inkább, mint kauzális; a jelen abszolúttá emelt óhajításainak jövőbe vetítése inkább, mint a múlt tapasztalataiból való oksági—analitikus—induktív következtetés. A romantikus történetfilozófiai gondolkodásmód metafizikája, teleológiája élt itt tovább a regény szintjén a nemzeti fejlődés kérdéskörére alkalmazva és szűkítve. Célképzetesség, természetesen, volt jelen a nyugati realista regényíró kortársaknál is, mégpedig finális értelmű is, de a kauzális célképzetességnek alárendelve, véle összhangba, arányba hozva.

Egyszóval, a realista korszak jelentős regényei között akadt ugyan néhány, amelyben az oksági—tapasztalati—érzéki gondolkodásmód s az oksági—induktív—analitikus módszer- elv nem érvényesült következetesen, egyértelműen és magától értetődő természetességgel, de ezekben is szervező alapelemként volt jelen. A korszak regényírásának jellemző többségében azonban ez az a legtagabb egyetemességű tényező, amely a cselekménytől a leírásig, a jelenet-alkotástól a direkt szerzői jellemzésig mindent formaszervező erővel hatott át.

Van-e tehát a korszak lírájának is hasonló egyetemességű formáló elve, s ha van, miként viszonylik az a regénynek ehhez a szervező tényezőjéhez, — ennek kell gondolatmenetünk szembesítő szakasza második mozzanatának lennie.

Mielőtt azonban ennek megfontolására térnénk, ideje — ha ismét csak futó vázlatossággal is — pillantást vetnünk arra a kérdésre, a realista regény e formszervező alapozzanata miként helyezkedik el a XIX. század gondolkodástörténetében, s miként helyezkedik el a kor társadalmi mozgásában, miként származik belőle. Közelebb juthatunk általa ahhoz a *műfajok közti* területhez, s ahhoz a *diszciplínák közti* területhez, amelyen a regény és a líra, az epika-történet és a líratörténet szembesülhet.

A XIX. század realista regénye, tudjuk, a polgárság műfaja; a polgárság életelveinek, gondolkodásmódjának kibontakozásával együtt nőtt fel, a XVIII. században, a nagy empirikus és szenzualista filozófiák társaként, főleg Angliában. Még az olyan filozófiák is az érzéki tapasztalaton nyugvó, észlelvi, oksági életmegragadásra ösztönözték az epikát, amelyeknek szenzualizmusa és kriticismusa relativizmusba és agnoszticizmusba torkolt, mint például Hume-é. S a francia irodalom mellett is, és halványabb körvonalakkal bár, de a többi kontinensi irodalom realista epikája mellett is ott láthatjuk táptálcaként az észlelvi, a szenzuális és empirikus gondolkodásmód valamely válfaját.

A realista regény nem a romantikusra következett; megelőzte a romantikus regényt. (L. pl. Richardson: *Pamela*, 1740, Fielding: *Tom Jones*, 1749, Goldsmith: *A wakefieldi lelkész*, 1766, Prévost: *Manon Lescaut*, 1731, Marivaux: *Marianne*, 1741, Diderot: *Rameau unokaöccse*, 1772, Choderlos de Laclos: *Veszélyes viszonyok*, 1782, Goethe: *Vonzások és választások*, 1809.) Majd háttérbe kényszerült vele szemben; együtt élt vele, mintegy kisebbségben, hogy aztán föltámadjon ellene és kiszorítsa, miután meggazdagodott sajátjaival. Hasonlóan s többnyire párhuzamban a polgárság oksági, érzéki, tapasztalati gondolkodásmódjához, amely azonban a romantikus történetfilozófiai szemlélet problémaérzékeléséből jóval kevesebb hasznot húzott, mint a realista regény.

Mégsem lehet azt mondani, hogy a századközép realista regénye esztétikai minőségében, szemléleti — lelki alapozásában azonos lett volna a XVIII. századéval, a felvilágosodás korival vagy változatlan folytatása lett volna annak. S nemcsak a romantikától nyert gazdagításáról van szó. Nem elsősorban arról. A XIX. század polgári realista regénye a *pozitivistá gondolkodásmód állandó jelenlétében*, folytonos ösztönző rásugárzásban jött létre. A *pozitivizmus diadala jutása volt az a gondolkodástörténeti jelenség, amelynek jegyében a századközépi értelmiség világképének gyökeres átalakulása végbement.*

A XVIII. század realista regénye, a lélektan asszociációs felfogása jegyében, egy-egy életfolyamatot, egy-egy társadalmi típust, egy-egy magatartásfajta rajzolt meg, bontott ki. rendesen ugyan egy-egy mozgalmas cselekmény folyamán, de a típus, a helyzet, a magatartás maga többnyire statikusan, állandósultan vagy csupán önmagából fejlődően állt előttünk. A pozitivizmus az alakító környezethatás lélektani determinációjának oksági elvét gyökerezett be az irodalmi gondolkodásba.

A pozitivizmus szakaszai a közgondolkodás szemszögéből

A szenzuális-empirikus gondolkodásmód a XIX. század elejétől egyre inkább három szemléleti gócban összpontosult. Az első ezek közül a gócok közül a marxi dialektikus történeti materializmus előzménye volt, a második az ún. gépies, az ún. mechanikus materializmus, a harmadik pedig a pozitivizmus. Az irodalmat alkotó és befogadó értelmiség tudatában ezekben a századközépi évtizedekben az első viszonylag még kevésbé, viszonylag még kivétel-szerűen volt jelen. A második ugyan fölötte heves befolyással rendelkezett, de helyi és alkalmi, s meglehetősen rövid időre föl-föllobbanó befolyással. Elsősorban a német nyelvű irodalmat érte a 40-es, 50-es, 60-as évtizedben; az ifjú Németország világát és annak utóhullámaif.

A harmadiknak, a pozitívizmusnak jelenléte viszont nemcsak egyetemesnek, de egyenletesen hosszantartónak is mutatkozott.

A pozitívista gondolkodásmód érvényesülésének, történeti szerepének megítélésében a marxista történetírás sokáig tartózkodónak és bizonytalanoknak mutatkozott, s még inkább tartózkodónak és bizonytalanoknak mutatkozott az irodalomtörténetírás. Többnyire csak a század második felének pozitívizmusával számolt, Taine művészetelméleti tevékenységével, a német irodalomtörténetírás századvégi (Scherer-féle) fakticizmusával, esetleg Spencer organicizmusának befolyásával. Annak a törekvésnek, természetesen, amely a pozitívizmust Hume-ig, d'Alambert-ig, sőt, Bacon-ig számítja vissza, kevés a reális használati értéke. Mert bármennyi elemet vett is át a fölvilágosodás szenzualista szárnyától a pozitívizmus, elsősorban mégiscsak XIX. századi fejlemény, *jelelet részint a romantikus liberális történetfilozófiai felfogásra, részint (s velük együtt) a radikális és revolúciós ideológiai s társadalmi mozgalmakra*. Ha nem így tekintenénk, a szellemtörténeti iskola történeti – lélektani magatartástipológiáját fejlesztenék tovább, s az örök realista, az örök romantikus, az örök barokk mellé sorakoztatnánk egy újabb örök típust, az örök pozitívistát. Keveset érthetnénk meg az irányzat történeti szerepéből s egyre szélesebb előrenyomulásából.

Comte esetében viszont éppen ezért már szem előtt kell tartanunk, hogy ő egy már széltében általánosult, állandósult gondolkodásmódot összegzett. 1822-i, első igazán jelentős munkájában, a *Plan des Travaux scientifique...*-ban ugyan még saint-simonista, szociális-utilitárius eszmék álltak előtérben, az 1825-ös *Considération philosophique...*-ban azonban már a d'alambert-i szenzualista-racionalista hagyományt áthasonító törekvések vették át a szót, s társultak az előbbiekkal. A pozitívizmus történetét az irodalom szemszögéből, mindenestre, *az 1820-as évekkel kell kezdeni*. Van ugyan már korábban is számtalan eset az irányzat formálódó eszmekörének irodalmi fölbukkanására. A Montesquieu-ért rajongó Prosper de Barante például csupa „praepositívista” érvvel támadta már a század elején „a környezet s a körülmények hatását” elhanyagoló La Harpe-féle normatív kritikai hagyományt (1802, ill. 1824). Ebben az évtizedben azonban már nem egyes esetekről van szó, hanem a majdani pozitívista alapeszmék tömeges, magától értetődő, bár *jórészt még ösztönös s nem programszerű* alkalmazásáról. Utaljunk a későbbi nagy történész, Guizot elmékedéseire Corneille-ről (1813), ill. Shakespeare-ről (1821). Az eszmék és az eszmények, a stílus és a modor kor- és környezet-meghatározottságáról egészen pozitívista módon szólt mindkét alkalommal, kivált az utóbbiban.

Az irányzat eszméinek *tudatos, programszerű* irodalmi alkalmazása azonban csak 1830 után indult el útjára. Hivatkozzunk az irodalomtörténész Ampère-ra, méginkább a kritikus Sainte-Beuve-re, de leginkább magára a szépiróra, Balzacra, főleg az *Emberi színjáték* híres előszavára. Ez az előszó (1842) nemcsak eszméiben, de modorában is zsúfolva van a pozitívista szólamkincs elemeivel. Az *analógiát, tudományos érvényű analógiát* kívánt például az ember és a természet, az *iroi lélektan* és a *tudósi természettan* között, s a művekben ábrázolt ember *geográfiáját, genealógiáját, zoológiáját* szándékozott megmutatni. Sainte-Beuve és Balzac példája azért is különösen jellemző e két évtizedre, mert a pozitívista motívumok mindkettőjüknél úgy voltak jelen, hogy még összeolvadtak és alárendelődtek oly elemeknek, melyek a személyiségrajzra összpontosító realizmust szolgálták. 1850 után azonban az irányzat már a maga világképének kizárólagos érvényesítésére tört. Ez a szakasz a pozitívizmus egyeduralmának, *egyeduralmi igényének szakasza*. Az 1870–71-es európai események után azonban az irányzat egyre több árnyalatra bomlott. Egyes tudatterületeken, nem utolsósorban az epikus irodalomén, azonban még évtizedekre megtartotta dinamikáját, ihlető szerepét, mint ezt a naturalizmus és impresszionizmus kibontakozása igazolja.

S a francia történeti fejlődés menet képéhez, sokkal kevésbé éles körvonalakkal bár, de hasonló a németé s az angolé is. Feuerbach 1830-ban tette közzé első jelentős, irányát már előrejelző írását, a *Gondolatok a halálról s a halhatatlanságról* címűt. 1841-ben pedig a legnagyobb hatásút, a *Kereszténység lényegé-t*. Nemcsak Engels, az elméletíró, hanem Gottfried Keller,

a szépiró is úgy tudósít róla, hogy a fiatal értelmiségiek, irodalmárok körében ő volt a legünnepeltebb név. S törekvéseinek hatásáról a személyesen hozzá közel nem állók munkássága is bőven tanúskodhat, például Hebbelé. Az 50-es, 60-as évek Németországában azonban már osztoznia kellett az uralomban testvérirányával, a Vogt-féle gépies materializmussal. S az irány szétszóródására, éppúgy, mint a gépies materializmuséra is, a 70-es évek hozták el itt is a kezdetet. Nietzsche első „saját” műve, a *Tragédia születése* (1872) jelezte az irány uralmának hanyatlását, lényegi átalakulását a polgári értelmiség gondolkodásában.

Az angol fejlődéskép az irányzat egyenletesebb, állandóbb jelenlétéről és érvényesüléséről tanúskodik. A 40-es és az 50-es évek különbsége ugyan itt is jól érzékelhető: a más gondolkodók iránt fogékony és méltányos St. Mill fő művei jelentek meg az előbbiben (*A logika rendszere*, 1843, *A politikai gazdaságtan alapelvei*, 1848), a kétségtől nem érintett, kizárólagosságra törekvő Spenceréi az utóbbiban (*Szociálstatistikák*, 1850, *A tudomány eredete*, 1854, *A haladás s annak okai és törvényei*, 1857 s végül a *First Principles*, 1862). A változások azonban, ennek ellenére, itt kevésbé voltak mélyek és kevésbé fordulatszerűek. Persze, gyökerei is itt voltak az irányzatnak már 1820 előtt is a legerősebbek, s az 1900-as évek utáni hatékonysága is a legszilárdabb. St. Mill előtt közvetlenül ott állt James Mill, Spencer mögött pedig B. Russel. A szépirodalom is, a kritikai irodalom is keményen vette föl ugyan időnként ellene a harcot, pl. Carlyle személyében. Igazán népszerűeknek azonban az irányzat sodrában úszók vagy a véle kiegyezkedők bizonyultak. Maculay, Lewes, Buckle, Stephen példája igazolhatja. S akik látszólag szemben álltak is vele — Ruskintól Meredith-en át Show-ig — valójában azokat is mélyen át meg átjárta „pontos”, azaz részleges „tárgyszerűsége”, józan racionalizmusa, „óvatos” agnoszticizmusa.

A pozitívizmus és a romantikus liberális történetfilozófiai gondolkodás kölcsönhatása

Ennek a gondolkodásmódnak a századelőn, a húszas-harmincas években olyan elemek álltak a homlokterében, amelyek ösztönözték a regényben összegződő realista törekvéseket; a tapasztalat fontosságát és elsőbbségét, a tényismeret és a tényleírás nélkülözhetetlenségét, a megismerés észelvűségét, a lelki jelenségek érzelmi függését, determináltságát hangsúlyozták a felfogás hívei ebben a korai korszakban. S persze, az okság egyetemes érvényességét. A század első felének realistáit mélyen áthatották ezek a gondolkodási tulajdonságok, nemcsak Balzacot, hanem Stendhált és Merimét is, sőt a liberális romantikához mélyen kötött Sand is kacérkodott velük.

Ezek a gondolkodási tulajdonságok jól egészítették ki a célképzetes liberális történetfilozófiai gondolkodás különféle (spekulatív) válfajait. A történetfilozófiai célképzetek viszont olyan vonatkozási támpontot, olyan vonatkozási központot jelentettek e pozitívista gondolkodásmód híveinek, amelyek nemcsak *történetfelfogási távlatot*, hanem *lételméleti alapozást, látószöveget és légkört* is biztosítottak e gondolkodásmódnak. A középpontjában álló okság követkelménye e célképzetekben nyerte el összefoglaló irányultságát, egyetemesség-igényét.

A romantika története a pozitívizmus története nélkül teljesen egyoldalú és érthetetlen. De éppúgy érthetetlen és egyoldalú a pozitívizmus története is a romantika története nélkül. A korszak jellemző írói, jellemző irodalmi alakjai többnyire féllábbal egyik, féllábbal a másik területen álltak. *A romantika kutatásának egyik jó kerékkötője*, hogy egy rosszul, gépiesen értelmezett történetiség nevében — folyvást csak az előzményekkel, főleg a fölvilágosodással szembesítjük a romantikát —, a korszakban jelenlevő társ- vagy ellenfél gondolkodási irányzatokkal, minde- nek előtt a pozitívizmussal alig.

A harmincas évektől a történetfilozófiai gondolkodás hanyatlása, hitelvesztése után azonban az általa nyújtott külső támasztékok elvesztek a pozitivisták gondolkodásmód számára, s midőn a pozitivisták gondolkodás szinte az egész polgári Európában a terep urává lett, hiányai — e támasztékok híján — egyre érezhetőbbé, s egyre szorongatóbbá váltak. Ez a gondolkodásmód az okság fölmutatásának egyetemes igényét támasztotta, de csak részokok halmazát tudta előtárni. Hiányzott belőle az összefogó lételméleti alapvetés. Az ember múltjának oksági megvilágításából az emberi lényeg meghatározását nem alakította ki, s így nem alakította ki az ember jövőjének célképzeteit sem. Értékrendszere ennek következtében eleve relatív és részleges maradt, egyik naptól a másikig terjedő, egy-egy rész cél köré épülő pragmatizmussal. Oksági elve pedig nemcsak részlegesnek, hanem csupán gépies determinációnak bizonyult, s a sajátos emberi szabadság nem talált benne helyet. Az ember — tömegesen, az értelmiség tömegeiben — a XIX. század közepén került az elé a helyzet elé, az elé a lehetőség elé vagy az elé a kényszer elé, hogy metafizikai támasz nélkül tűzze ki céljait, határozza meg lényegét, tisztázza értékeit, teremtsen meg cselekvési szabadságát és történelmét, s a polgári gondolkodás első nagy, ily célú vállalkozása, a pozitivizmus, csődöt mondott.

A gondolkodásmód alakítói kétféleképpen törekedtek kiiktatni a szorongató hiányokat. Először is a *természeti és emberi lét, a természeti és emberi lényeg azonosítása révén. Másodszor a metafizika és a transzcendenciák zárójeles megtűrése segítségével.*

Az első eljárás, tudjuk, a kor természettudományai által föltárt természetfejlődési céloknak és értékeknek egyedüli s végső emberi célokká és értékekkel fogadását, emelését jelentette. Ennek az eljárásnak mibenlétéről és értékéről Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratainak* Feuerbachot illető részletei tömör és találó képet adnak. Feuerbach ugyan nem volt pozitivisták, bár egyes filozófiatörténészek, pl. K. Löwith hajlanak őt annak vélni, — de e tekintetben eljárása lényegében megegyezik a pozitivistákéval. A liberális romantikus történetfilozófiák, amelyek csúcását a hegeli jelentette, az ember lényegét csak szelleminek fogták fel, nem pedig emberinek és természetinek. Így az emberi történések okságát is szellemi okságnak tekintették. S az emberi világ torzulásait is csupán a szellem változásaival is kiküszöbölhetőnek vélték, az emberi világ szükséges változásainak mozgatóit pedig a szellem önmozgásában, önfejlődésében elégségesen biztosítva látták. A változások értékét többnyire vallásos, deisztikus érték- és célképzetekhez mérték. Rendszerint a harmonikusan fejlődő Világrend követelményében öltött testet célképzeteik rendszere. Az eredeti és epigon eszményítő esztétikai rendszerek, Schellingtől Fr. Th. Vischerig, G. Planchetól Cousinig, Leigh Hunttől Jones Vergyig többnyire ebben a történetfilozófiai gondolkodásmódban nyerték el alapjukat.

A pozitivizmus a kor gondolkodását a liberális, romantikus történetfilozófia idealista, spekulatív jellegétől, finális értelmű, metafizikai célképzetességétől vélte megszabadítani.

S kétségtelenül magában is foglalta a történetfilozófiai irány kritikájának egyik valódi alapmozzanatát: az ember elsikkadt természeti lényegét kérte számon.

Egyoldalúsága azonban, ha lehet, még súlyosabb volt: csak természetinek tekintette az emberi lényegét s nem természetinek és emberinek. „De az ember — így írt Marx — nemcsak természeti lény, hanem *emberi* természeti lény, azaz önmagáért-valóan léttel-bíró lény, ezért *nembeli lény*, s mint ilyennek mind létében, mind tudatában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az *emberi* tárgyak nem természeti tárgyak, ahogy közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az emberi érzék, ahogy közvetlenül *van*, ahogy tárgyilag *van*, nem *emberi* érzékiség, emberi tárgyiasság. Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Bp. 1962. 109.)

Ez a pozitivistá felfogás, mivel történelme, szabadsága lehetőségét elvette —: egyediségétől, egyéniségétől, személyiségétől fosztotta meg az embert. Az ember által létrehozott és tudatában földolgozott történelmet gépiesen determinált természeti hatás-folyamatok összegévé fokozta le. Nemcsak Marx, e felfogás heves ellenfele és bírálója, hanem e felfogás egyik fő híve és alkotója, J. St. Mill, ez a mélyen becsületes gondolkodó is látta szemléletének e nehézségét. Marx hangoztatta: a természeti folyamatok története magában sohasem lehet emberi történelem, hanem éppen fordítva: „mint ahogy minden természetesnek *keletkeznie* kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete.” (i. m. 109.) Mill pedig így írt: „Abban a dilemmában vagyunk, hogy vagy hinnünk kell, hogy az én, a szellem valami más, mint valóságos vagy lehetséges természeti érzet-érzések (feelings) sorozata, vagy azt a paradoxont kell elfogadnunk, hogy egy ilyen sorozat önmagát képes tudatosan felfogni.” (*Examination of Sir W. Hamilton's Philosophy*, 1865, idézve a német kiadásból, 1908).

A századközépen a realista regényt is erősen fékezte már ez a gondolkodási mód. Akkor, amidőn a történetfilozófiai gondolkodás már egészen elveszett mögüle, gépies determinizmusa pedig egyértelművé s áthághatatlanná lett. Hiszen a realista regény belső történése rendszerint épp amaz aktussor, amelynek minden egyes tagja a tudatosság valamely fokán „magát megszünteti”. A hősök egyéniségének, személyiségének kialakulása, „története”, a realista regény e központi tárgya alig ábrázolható ennek a tudati aktussornak leképzése nélkül. Mindazonáltal: a regény számára e gondolkodási módnak még ezen a fokozatán belül is maradt hely, lehetőség. Azt a kettős vonzódást, azt az ingadozást, amelyet pl. Flaubert mutatott a romantikus és realista regény között, minden bizonnyal tulajdonítanunk kell e gondolkodásmód szorításának és vonzásának is. Realista regényeiben elsősorban mindenestre, a külső valóság determináló hatásfolyamatait ábrázolta a passzív lélekre; hogy miként változtatja az ember e hatásfolyamatokat személyisége, sorsa alakítójává: hogy miként lesz így minden keletkezési aktus egyben magát megszüntető új keletkezési aktussá is — azt ritkán, azt alig. Flaubert azonban inkább foglya, elszenvedője volt e gondolkodásmódnak, mint vállalója. Őm regényt e szemlélet harcos vállalói, Zola és iskolája is teremtettek.

A költészet és a pozitívizmus

Naturalista líráról azonban nem szoktunk beszélni, s nem is beszélhetünk. A XIX. század egyik nagy lírikusát sem lehet a naturalizmus lírai képviselőjeként beállítanunk. S ez természetes. Bármily sok meghatározását gyűjtsük is egybe a lírának, három mozzanat rendszerint jelen van benne. Szubjektuma belső mozgalmainak egy összetartó mag köré sűrűsödő, konkrét alkalmú átélését formálja oly nyelvi jellé, oly nyelvi szerkezetté a költő, amely ezt az átélést, közvetíteni képes, mindenké elötte hangneme segítségével — ez az első. A második pedig az, hogy ez az átélés mindenkor a történeti (társadalmi) helyzet és az egyéni alkat egymást alakító kölcsönhatásában születik meg. A történeti helyzet egyszerre helyzete az egyén történelmének és neme történetének. Az átélést e kettős történeti helyzethez való viszonyulás minősíti, s ez szabja meg az átélés ábrázolásának, kifejezésének, „kibeszélésének” hangnemét. Ez a történetiség azonban elválaszthatatlan a líra harmadik jellemző vonásától: a nagy lírának mindig lényegi alkotó eleme az ontikus vonás, a létérzékelés igénye, a létvonatkozás jelenléte. A létfölfogás milyensége ugyan többnyire nem fogalmi-gondolati módon, de mindig döntően játszik bele a líra összetartó magjának s így hangnemének kialakításába is. Ha a regény — sablonban szólva — cselekménye révén az én és a külvilág viszonyát tárja elénk, s rendszeren csak ezen át, közvetve, szól a költő létérzékeléséről, a líra érzelemsugalmán át majd mindig közvetlenül teszi meg ezt.

A pozitivizmus irodalmi hatását a romantikáéval együtt, kölcsönhatásukban és ellenhatásukban kell szemlélnünk — hangoztattuk az eddigiekben. A líra útját fontolva ezúttal a romantikának arra a vonására kell vetnünk a hangsúlyt, amely a romantikát a Kant által reprezentált gondolkodáshoz köti. Kant az *als ob* magatartás fölvételével úgy tette meg az emberiség egyik legutolsó s valóban hatalmas arányú kísérletét transzcendenciák megteremtésére, ill. megtartására, hogy rögtön kétségessé is tette megteremtésük, ill. megtartásuk lehetőségét. A romantikus líra minden más műfaji ágánál inkább osztozott e kísérletében és annak kettőségekben. A kettőséget a romantikán belül, a romantika elmúlása idején, egy fél évszázaddal később Stirner szüntette meg, végletes szubjektívizmussal az egyént és „az ő tulajdonát” emelve egyetlen bizonyos igazi létezővé, értékke és transzcendenciává (1845).

Tudjuk, az az érzéki—tapasztalati gondolkodásmód is, amelynek a pozitivizmus polgári reprezentánsa, végkifejletében szintén az egyénre szigetelte a tapasztalatok és érzékelések jelentésének érvényét. Azaz más úton, de a polgári világ logikájának megfelelően, szintén az egyedhez, az egyed világához jutott, mint egyetlen, teljes bizonyosságú létezőhöz. Metafizika, transzcendencia ez is; csak hogy míg Stirneré gigantomániás, hisztérikus egyéniségkultuszba torkolt, ez a tömeggé olvadt, egyéniség nélküli egyedek szürke, statisztikai lélektanába.

A romantika szinte minden műfaj lehetőségeit tágította. Igazi harcát azonban mégis a líra érdekében vívta. Ez a harc is az egyéniségnek központi értékke emelése jegyében folyt és zárult le. Az egyéniségek pozitívista, statisztikai szemlélete tehát nem kedvezett, nem kedvezhetett az egyéniség kultuszában nagyra nőtt műfajnak.

De a két említett eljárás közül, amellyel a pozitivizmus képviselői gondolkodási irányzatuk hiányait igyekeztek kiiktatni, a *másikban sem nyert sokkal több támasztékot a líra ügye.*

A pozitivisták kizárták eszmélkedésük köréből a metafizikát, s a körébe tartozónak érzett ontológiát is. Tárgykörének létét azonban nem tagadták, de mintegy zárójelbe tették, s így használták föl mégis, mondhatnánk: a szemérmes félrenézés, a loppal cselekvés színezetével. A tudat vagy inkább a tudat alatti amaz igényeit, amelyek metafizikaiaknak tünnek föl előttük, áttolták a vallások területére. Ezzel az észlvi, tapasztalati, természettudományi igényeknek is eleget hittek tenni, s e nyugtalanító kérdéseket sem tagadták meg. Spencer a „megismerhetetlen” is mindig kéznél tartotta, bár rendszerében mindig a racionalitás, a természettudományosság jegyében vélt eljárni. (I. pl. a *First Principles*-nak Manselt érintő részeit). Mill a vallásról írt (posztumusz kiadású, 1874) esszéiben az erkölcsiség elősegítésére vette számításba a metafizika s ontológia tudatkörének inspirációit, Comte pedig öregkorára, ismeretes, vallásügyvelegében racionalitást s metafizikát egyaránt vegyített.

Így a líra is nyert bizonyos tűrést arra, hogy ilyen vonatkozásokat hordozzon; de amennyiben ilyen vonatkozásokat hordozott, átkerült ama tudatterületekre, amelyek a gondolkodó foglalatosságán, szemhatárán (némileg komolyságán és méltóságán is) kívül esnek. A korszak sokféle tapasztalható líraellenességének egyik fő forrása itt rejthet. Utaljunk csupán a művelődéstörténeti iskola, a pozitivizmus és a romantika határán álló Gervinusra, aki szerint a gyermekkorukat élő, a gyermekkorukban vesztglő népekre jellemző a líra elsőbbsége. (*Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen*, 1835—42; különösen erős ez a hangsúly az 5. kiad. 5. köt. 717.) St. Mill. pedig, bármennyire vonzódott is ifjúkorában, apjától, a dogmatikus szenzualistától-racionalistától való elszakadása idején a soliloquia-szerű tiszta, érzelmi-hangulati lírához, már ekkor sem mert mellette dönteni; eszmehirdető, profétai lírát óhajtott. (*Mi a költészet?* s *A költészet két fajtájáról*, 1833.)

Egyszóval: a kor vezető polgári gondolkodási irányzata, amely a realista regény domináns, összetartó elemének érvényesülését nem akadályozta, sőt, bizonyos mértékig elő is mozdította, a lírának nem kedvezett, sőt, határozottan háttérbe is szorította.

Amit azonban direktan, állító mozzanataival nem segített elő ez a gondolkodási irány, elősegítette részint tagadó elemeivel, részint hiányaival. A századközép polgári lírájának poetikai jellegzetességeit jórészt azok a vonások kölcsönzik, amelyek e tagadó mozzanatokra s e hiányokra felelő ráérzékelés, reagálás lelki tényeiben gyökereznek.

A pozitívista szemlélettel rendesen kettős életérzés, kettős állandósult lelkiállapot járt együtt az értelmiség, kivált az irodalmi értelmiség körében. Egyik oldalt a mindent megváltó tudomány hitének fölénye és biztonsága, másik oldalt a polgári tudomány által elősegített és pártfogolt civilizáció sivár ürességének, a polgári társadalom determinált zűrzavarának érzete. Egyik oldalt a romantika bizonytalanságától, képzelgéseitől, talajtalanságától való megszabadulás öröme, másik oldalt a szabadság reményének elvesztése, a meghatározottság béklyóinak érzete, a személyiség lehetőségébe vetett hit megrendülése. A kétfajta magatartás tiszta előfordulásai is gyakoriak. De még gyakoribbak a keverték. Az irodalomban, főleg a lírában azonban a leggyakoribbak kétségtelenül, a második típushoz tartozó magatartások, a pozitívista gondolkodásmódot elhárítók, a tőle megszabadulni vágyók.

A pozitívizmus a polgárság szemléletmódja a francia forradalom után; illetőleg az angol ipari forradalom után, az angol polgárság hatalmi áttörése után. A liberalizmus ideológiájának szemléleti újraalapozását szolgálta. Lassú, folyamatos fejlődést tételezett föl, minden forradalmiságot, sőt, minden radikalizmust is eleve kizárt, de egyben kizárt, legalább elvben, minden (egyházas-földbirtokosi) metafizikai alapozású konzervatívizmust is. *Elvben*, húztuk alá, mert története második felében, az 50-es, de különösen a 70-es évek után egyre gyakrabban társult különféle konzervatívizmusokkal is.

Mert nemcsak más világnézetek támasztékára szoruló, felemás szemlélet volt ez, hanem roppantul alkalmazkodó és vegyülékeny is. Még zárt teóriává szervezőinél, Spencernél, Comtenél, Taine-nél sem lett oly következetes, egységes vagy épp hermetikus rendszerré, mint a történetfilozófiai rendszerek voltak. Igazában azonban Mill vagy Renan jellegzetesebb képviselője e felfogás *mindennapi* megjelenülésének és érvényesülésének, mint az előbbiek; néhány alapelv folytonos módosulásra, variációira készen, — ez jellemezte Millt és Renant. Az ő tevékenységükön át érzékelhető igazán, hogy a pozitívizmus inkább gondolkodási mód, mint bölcséleti rendszer.

Annyit jelentett ez, hogy ennek a gondolkodásmódnak számtalan változata és vegyülete jött létre attól függően, hogy milyen volt a polgárság társadalmi, művelődési, civilizációs helyzete, s milyen jellegű, milyen fokozatú volt liberalizmusa. Illetőleg milyen volt annak a rétegnek a helyzete, amelynek a polgári átalakítás feladatát be kellett töltenie. S ennek megfelelően az az életérzés is, amelyet a pozitívista gondolkodáshoz való viszony döntően befolyásolt, s amelyből a líra táplálkozott, meglehetősen sok árnyalatot, sokféle változatot mutatott. A romantikus líra európai egységéről beszélni is történetietlen volna; — a századközépen, a pozitívizmus uralomra jutása idején azonban még inkább érvényesültek a *nemzeti, illetőleg a térségi* fejlődési sajátosságok, különbségek.

S épp itt kell egy, eddigi gondolatmenetünknek látszólag ellentmondó kérdést bekapcsolnunk.

A Vormärz népiessége és kettős távlata

A századközép első felét „a népek tavaszának” nevezi a begyökeresedett metafora. Joggal — de csak egyes területein Európának. S ami fontosabb, a „tavasz”, Vormärz, a diadalmas és értékes előrehaladás életérzése csak azoknál a költőknél volt jelen, akik már túl is léptek a

polgárság világán. Sok volt közöttük az olyan, főleg Kelet- és Közép-Európában, akik a „nép”, a parasztság, a falusi és városi szegénység rétegeiből emelkedtek ki (vagy vele azonosultak), s mintegy megkerülték, mintegy átlépték a polgárság ideálvilágát célkijelöléseikben és eszményállításaikban egyaránt.

A *népiség* tudatos, világirodalmi érvényű esztétikai elvvé emeléséről volt itt szó; arról az elvről, amely később az orosz regényírás nagyjainál öltött nemcsak világirodalmi érvénnyel, hanem világirodalmi hatóerővel is testet, arról az elvről, amelyet a marxista esztétika mindig is egyik alapprincípiumának vallott, amelyet azonban ez ideig meglehetősen kidolgozatlanul hagyott. A polgári irodalmon belül szemlélve a fejlődést, a Vormärz népi jellege sziget a pozitívizmus uralomra jutásával megindult folyamatban — a társadalom- és irodalomfejlődés egyetemességén belül szemlélve viszont a romantikából kivezető oly lépcsőfok volt ez a vormärzi népiesség, amely a realizmusnak a pozitívizmus által alig befolyásolt válfajához, fokozatához vitt; a realizmusnak a polgárság által kevésbé befolyásolt fajtájához; a realizmusnak a polgárságon „kivüli”, a polgárság „fölötti”, a polgárságon „túli” fajtájához. A forradalmi esztendőkből, úgy látszott, meglehetősen nagy azoknak a száma, akik már kiléptek a polgárság világából, s így a pozitívista gondolkodásmódból is; 1850 után viszont számuk elenyészőre csökkent.

S ez nagyon is érthető.

A forradalmak eleste után az értelmiség túlnyomó többsége számára a pozitívista evolúcionizmus látszott a történelem egyetlen lehetséges és ésszerű előrehaladási útjának, módjának. *Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy érvénye ellen általában azok sem tudtak racionális rendszerré illeszthető érveket felhozni, akik szenvedtek e gondolkodásmódtól, akik mély ellenszenvvel viselkedtek e világjelölés iránt.* A XX. századi utód számára szinte elképzelhetetlen az a kötelező tisztelet, amellyel az értelmiség a természettudományos gondolkodás iránt viseltetett. A pozitívizmus egy félszázadon át buzgón terjesztette a természettudományosság kultuszát; most, a századközépre ez a kultusz, mintegy külön jelenséggé, a *scientizmussá önállósulva*, megszolgált a támogatást, s szavatolta a pozitívista gondolkodás egyedül helyes voltát. S a saint-simonista, a profétikus Comte-tal, az álmodozó, költészethez vonzódo, ifjúkorában nagyszerű poetikát alkotó Mill-lel szemben az irányzaton belül Spencer korszaka volt ez. Spenceré, aki legyőzhetetlen kitartással vonta be az élet egész területét szürke organicizmusával, s aki megteremtette az elméleti alapot a szociál- és nacionáldarwinizmus katasztrófális gondolatkörének általános kialakulására és befogadására.

A pozitívista gondolkodásmód történeti vonatkozásainak az irodalom, kivált a líra szemzőgéből való vázlatos számbavétele után, gondolatmenetünkben azokat a *lelki és poetikai* sajátságokat kell sorra vennünk, amelyek e gondolkodásmóddal együtt jártak. Sokaságukból, természetesen, csak néhány fontosnak érzett emelhetünk ki.

A közérzület vonásai: a sztoicizmus változatai

Az a lelkiség, amely a pozitívista gondolkodásmód, a tökéletes rend és a polgári civilizáció nyomása jegyében a századközépen kialakult, legjellemzőbb *magatartásformáját a sztoikus magatartásban* nyerte el. A gőgös elhárítástól a beletörődő elviselésen át a tevékeny egyezkedésig terjedt ennek a magatartásnak a színe. Baudelaire művészetétől, Storm líráján át Emerson eszmélkedő költészetéig. A sztoicizmusnak jelenlétére a századközépen, a pozitívizmus diadaléveiben mi sem jellemzőbb, mint e gondolkodásmód alkotói közül a legmélyebbnek, Mill-nek bensőséges odafordulása Marcus Auréliushoz. „Az ókor legnagyobb etikai génusza” — magasztalta például híres *Szabadság*-esszéjében.

A sztoicizmus kétezeréves története folyamán változó tartalmakkal *korjellemzőként* rendszerint akkor jelent meg, ha magas erkölcsi s értelmi igényű réteg oly történeti helyzetbe

került, melynek értelmező világfelfogását, etikai rendező elveit, mozgató célkijelöléseit valóság-
érvényük oldaláról cáfolni nem tudta, de igazságérvényüket, emberi hitelüket kétségbe vonta.
Oly történeti helyzetek voltak ezek többnyire, amelyekben a felszín látszatra még világos rendje
iránya és értelme mögött a lélek ösztönösen már szorongva érezte az értelmi álságot és az erköl-
csi zúrzavart, visszásságot. Amidőn az uralkodó rétegek szemlélete már hiteltelen lett és hamis,
hatalomtartása önzően erőszakos, hatalomakarása pedig tobzódóan öncélú. Hedonisztikus
alapelvük ezek a rétegek többnyire, s hedonisztikus alapelvük a hatalom birtoklásában, a
birtoklás élvezetében összpontosult. Ez az utóbbi különösen állt a korra, a kezdődő imperia-
lizmus korára.

A közérület vonásai: a melankólia változatai

A sztoikus magatartással mindenkor együtt jár, s ezúttal különösen együtt járt az általános
érzület, a közérzés, az életérzés *melankóliája*. Az európai líra történetében ennyi őszi, esti,
életvégi kép, jelkép és jelenet ritkán volt együtt. De nem a szentimentalizmus könnykultusza
volt ez, s nem is a századvég bágyadt betegessége. A sztoikus magatartással sem egyik, sem
másik nem fért össze. A sztoicizmus a kötelességteljesítés jegyében őrzi meg a személyiség
lehetőségét, egységét és méltóságát. Cinizmus, dekadencia, tetszelgő inbecillitás eleve idegen tőle.
S idegen tőle a pesszimizmus is. A tudatrétegek egymásra ható viszonya a sztoicizmuson
belül rendszerint a szokásosnak ellenkezőjére fordul: a vérré vált, a berögződött erkölcsi
követelmény szabja meg a világszemlélet milyenségét, s nem a világszemlélet milyensége az
erkölcsi magatartást. S a kötelességteljesítés, az emberi méltóság parancsa nem engedi meg
az ernyesztő pesszimizmust.

A sztoikus ember melankóliája eltéphetetlenül össze van fűzve a mulandóság gondolatával.
A sztoicizmus többnyire evilági létszemlélettel járt együtt. De ha istenközpontú világképhez
kapcsolódott is, rendszerint olyanhoz, melynek istenképzete nem mentett föl az evilági köteles-
ségteljesítés alól, főleg pedig nem jutalmazott a kötelességteljesítésben eltöltött egyszeri,
mulandó életért örök másvilággal. Az isten képzete, ha lakott ilyen a sztoikus lelkében, több-
nyire a természet képzetével társult. Az ember mulandósága ellen nincs hatalma, az ember
mulandóságát a természet-isten, az isten-természet önlényegében, öntörvényeiben hordja.
Hogy megegyeszen ismét a mélyen religiózus hangoltságú St. Mill-t idézzük: „A mindenhatóság
ezért (e tekintetben) a természetes teológia alapján egyáltalán nem állítható istenről.” (*Három
esszé a vallásról.*)

A kötelességteljesítés magányában, a világ rejtett vagy nyílt, de mindenképpen mélyen
átélt visszásságai közt lefolyt véges élet mély melankóliát sugallt. Feuerbach, aki annyira
bizott a túlvilág képzetétől megszabadult ember boldogságában, kezdetől egyben úgy is
érezte, a halál gondolata a túlvilág hitének elhárításával immár komolyabbá lett, s felelősséget
rakott az élet vitelére, s mélabút rejtett az élet örömeibe. Leghűségesebb irótanítványa, a
századközép talán legoptimistább nagy költője, Gottfried Keller tökéletesen mondta ki e
kettősséget.

„Nun haben wir das Blatt gewendet,
Und frisch dem Tod ins Aug' geschaut;
Kein ungewisses Ziel mehr blendet,
Und grüner scheint uns Busch und Kraut
Und wärmer ward's in unsern Herzen,
Es zeugt's der froh gewordene Mund;
Doch unsern Liedern, unsern Scherzen
Liegt auch des Scheidens Ernst zugrund!“

A közérület vonásai: a természethez fordulás

A sztoikus magatartással s a melankolikus életérzéssel együtt a kor lírájának harmadik jellemzőjeként *a természethez való fordulást* említjük. A romantika a természethez fordulásáig addig soha nem ismert kultuszát teremtette meg. A romantika természethez fordulása azonban szinte minden változatában hordozott méhében valaminő *misztikus, mitikus elemet*. Még legreálisabb variációiban is jelen volt legalább a menekülés metafizikai vágya, vagy a transzcendens vigasz igénye. Ez a korszak semmiből sem tartott meg annyit a romantika hozadékából, mint éppen természetkultuszából. S megtartotta magát a vigasz igényét is; ha nem is mindig a metafizikai vigasz vágyát, de legalább *a természeti egyetemességbe való beolvadás panteisztikus igényét*. S vele együtt a világban, a polgári, a városi civilizációban való idegen-ség, magárahagyatottság, elszigeteltség megszüntetésének óhaját. Ugyanakkor azonban a természet, úgy is mint jelenet-keret, úgy is mint képet, jelképet szolgáltatató környezet, úgy is mint hangulathordozó egész megmaradt valódi természetének a romantika mesés, tündéres, mitikus vagy hiperbolikus természetével szemben.

A közérület poétikai következményei: klasszicizálódás

Két fontos tulajdonság kapcsolódott szorosan a természet elemének ilyen realiztikus, tárgyias, tapasztalati alapú felhasználásához. Először is az, amint *klasszicizálódásnak* szoktak a korszakkal kapcsolatban tekinteni. A romantika a természet, a külső és belső természet, a lélek és a táj látásában érvényesítette leginkább hiperbolikus hajlamát. A pozitívizmus tárgyias-tapasztalati szemlélete viszont sehol nem jelentkezett fegyelmesebben, mérséklőbben, mint a lélek belső folyamatainak s a természeti világ mozgalmainak rajzában és megfeleltetéseiben. Természetesen, van igazság azok fölfogásában is, akik úgy vélik, a korszak lírájának ez a klasszicizálódása a történelmi mozgás ama sajátjának következménye, hogy – az akció – reakció törvényének megfelelően – a tegnapi elvetése idején visszatér a tegnapelőtti. A fő okot azonban okvetlenül a kor uralkodó szemléletének hatásában, észelvi, tárgyias, oksági törekvésében kell látnunk. A regény és a líra a lélektani ábrázolás s a természetlátás tekintetében sorakozott legszorosabban egymás mellé. Elég e tekintetben, mondjuk Eichendorff és Storm, Hugo és Baudelaire, Brentano és Keller vagy a magyar Vörösmarty és Arany művészetét egymás mellé állítani.

A közérület poétikai következményei: átmutató jelképiség

A korszak lírájának „klasszicizálódásával” (valójában realiztikus, tárgyias átalakulásával) a jelképiség, a jelképhasználat területén fontos, az eljövendő korszakok számára döntő átalakulás ment végbe. Az allegorikus kifejezésmódra, keret- és képhasználatra elméleti tekintetben a Goethe-korszak, mindenek előtt maga Goethe kivédhetetlen csapását mért. S megnyitotta *a jelképies kifejezés számára az elsőbbség útját*. Csakhogy az elméleti csapás ellenére is ez a mélyen beidegzett költői eljárás tovább élt, s néha még maga Goethe is visszatévedt, visszanyúlt hozzá. A romantika viszont a jelképkalkotást az ép lélektannal követhetetlen fantazmagóriák, hallucinációk, víziók világába vitte. Így a jelkép irányultságát, összetartó magját, ösztönző átsugárzását számtalanszor elvesztette, s *esztétikai értelmesség helyett*, a művészetnek minden más megnyilatkozás fölötti többlete helyett, lélektani rejtvény vagy körlelet lett a jelképteremtés eredménye.

Ez a szakasz a jelképkalkotás terén óvatos volt; a hagyományos, főleg a természeti toposzokhoz tért vissza, s inkább ezek intenzitásának sokrétű fokozásával emelkedett a jelképiség

szintjére, mintsem az extázis, a vízió, a hallucináció sugallmával. A megfelelések, a korrespondenciák benyomását úgy keltették föl, hogy közben a belső folyamat ép lélektani adottságokkal követhető maradt, s a képi elem *megőrizte reális, eredeti természeti jellegét is*. Elég Storm tengerparti magányverseire utalni, vagy Baudelaire őszi költeményeire vagy akár Browning nagy szerepmonológjaira.

A vers epikus kerete, legyen az életképi, románcos, helyzetdalszerű, vagy bármi egyéb, *utalásokra* szűkül, és tömörödött. Rendszerint csak egy-egy gesztus, csak egy-egy jellemző szcenikus elem jelzi a belső folyamat történésszerű és környezeti keretét. Ez a tömörítés, ez a gesztusokra, utalásokra „tördelés” azonban, éppen mivel a lényegi elemekre tömörített, nem gyengítette, hanem emelte a realiztikus benyomást, de egyszersmind az ő magánál jelentősebbre való átmutatás érzetét is.

A szimbolizmus s néhány izmus-utóda ugyan mind a történésszerű keretteremtés, mind a lélektani egzaltáció tekintetében vissza-visszatért a romantika eljárás módjaihoz, s vízióiban nemcsak a tapasztalati elemet hagyta el, hanem még a feszített lélektannal követhetőt is. Általában azonban mégis el lehet mondani, hogy a jelképhasználat terén e szakasz — kettős sugallmú jelenet- és képrajzai, belső megjelenítései lettek a következő szakaszok, főleg az összegző szakaszok számára irányadók. (Ha például a mi századunk közepének legnagyobb költőit vesszük, Eliot-ot, Pound-ot, Benn-t, Pasternakot, világos, hogy a jelképiség tekintetében közelebb állásuk e korszakhoz mint Rimbaudhoz. De ugyanez áll nálunk József Attilára is.)

A szűrés és begyökereztetés szakasza s a religiozítás pietásra váltása

Mert maga ez a romantika utáni szakasz is *a kiválogatás, a begyökereztetés, az összegzés korszaka volt*. Ez a korszak határozta meg, mit vittek a romantika kezdeményeiből az európai típusú irodalmak tovább.

Ez a történeti sajátság bizonyosan nem független attól, hogy a következő korszakok néhány jellegzetes költői magatartása ekkor nyerte el jelentését és alakját; illetőleg, még tágabba egyetemesítve aényt: nem független attól, hogy a következő korszakok *európai típusú költői magatartása* ekkor tett lényegi elemévé néhány, a következő szakaszokban nagy szerepet játszó vonást. Egyet emelünk közülük ki: *a religiozítás pietásra való átváltozását*.

A romantika egyes fajtái szerettek volna a régi korszakokhoz hasonló transzcendens hitet, vallásos metafizikát teremteni. Mások viszont — s itt főleg egyesekről van szó — folytonos harcban álltak minden vallásos igénnyel, vággyal és reménnyel. Így vagy úgy tehát *élő kérdés* volt számukra a személyes isten létezése, a személyes isten létére alapozó viláosság kérdése. A pozitivisták egy része szintén polemizáló ateista volt. Mások megtartották a vallásos hit lehetőségét. Általában azonban — mint utaltunk rá — a gondolkodó, a tudós tárgykörén kívül esőnek vélték e kérdést.

Az európai értelmiség laicizálódása, közömbössé válása a vallás kérdései iránt — vagy ahogy ma divatos mondani — „isten elfedése” a pozitívizmus elterjedésével, egyeduralmával párhuzamos. Storm, a kisvárosi polgár s a pietásos természetérzés e klasszikusa pl. azt írja egyik barátjának — s egyáltalán nem kihívó, hanem ténymegállapító hangon — hogy sem ő, sem szülei soha nem jártak templomba. *Götterdämmerung* volt ez a korszak e tekintetben is, melynek végösszegzését Nietzsche adta meg híres ténymegállapításában: *Der Gott ist tot*, —, az isten halott. Az értelmiségnek az a része, amely látta és szenvedte a pozitívizmus gyengéit, részlegességét és viszonylagosságát, főleg az irodalmi értelmiség magában hordozta látszólag a metafizika, valójában az ontológia, az egyetemes létértelmezés vágyát.

E vágy megnyilvánulásának sokféle változata és fokozata alakult ki. Baudelaire katolicizmus-nosztalgijától Meyer panteizmusáig és Browning emberiség-hitéig. Voltak, akik váltokozva hol a hagyományos hit transzcendenciáinak buzgó keresőiként mutatkoztak, hol meg

osztottak a pozitivisták közömbösségében. Az amerikai transzcendentalistákkal is, az európai közömbösökkel is folytonos benső kapcsolatot tartó Emerson egyik példája ennek a kettőségeknek.

A döntő szót legnagyobb művészi erővel a korszak végén e tekintetben is Nietzsche mondta ki: Nimmer können wir zurück. S nem győzte hangsúlyozni: a végig gondolt gondolatot, a meghaladott magatartást, eszmét nem lehet többé végig nem gondoltta, meg nem haladottá tenni. A vallásos metafizika iránti vágy csak vágy maradt.

A Zaratustra költője által fölismeret és kimondott tény a költészet történetében mérhetetlenül fontos. Joggal foglalkozott ezzel a mondattal, ezzel a kijelentéssel annyi cikk, annyi tanulmány. Sajnos, az irodalomtörténetírás legkevésbé. Mint ahogy vajmi kevésbé azzal is, hogyan is álltak voltaképp a romantika előtti korszakok a belső vallásos igénnyel. Többnyire megelégedett a kutatás azzal, hogy citálta egyik vagy másik költő életművéből d'Holbach vagy Helvetius egyik vagy másik tételét, reminiscenciáját, rokonszerményét, s ezzel a kérdést eldöntöttnek tekintette. S vallásos oldalról éppúgy jártak el: néhány életrajzi mozzanat vagy szólam elégséges volt a bizonyításra. A költők igen jelentékeny része szembefordult az egyházzal, szembe a tételes vallással, szembe az addigi istenképpel, de a lírikusok döntő többsége az ihlet totálisan átfogó állapotában a deizmus valaminő fajtáját lelkében, az ihlet centrumában hordta. Mikor az átutaló feladatot a konkrétból az *egyeditől* a magyarabbra, az egyetemesre elvégezte, ott volt, ott hatott ez a deizmus. Goethe panteizmusa (s már a romantikában) Shelley emberistene már a szélső peremen áll, de még mindig belül a körön. Jó tudni, földézni, hogy Nietzsche mondatát Hegel már elmondta: *A szellem fenomenológiájában* arról szöjt, hogy az ókor végén (s a nagy történelmi szakaszok végén) „Gott gestorben ist” (Berlin 1832. 564). Csakhogy az illető korszak istene, istenképzete halt meg, így érti, így kell értenünk. Nietzsche ellenben azt mondja ki: halott; azaz a történelemből ez az azelőtt élő valóságos gondolkodásmód visszavonhatatlanul kizárult. A fölismerés szavát Nietzsche mondta ki, de a vallásos, a valóban deista metafizika iránti vágy már a század közepén is többnyire csak vágy maradt.

Vele szemben végeredményként egy olyan általános magatartás kialakulása vehető föl, mely inkább egy bizonyos pietással, mint religiozitással az egyes ember s az egyes korszak sorsánál, tapasztalatainál, fölismeréseinél és átéléseinél egyetemesebb és mélyebb sors, tapasztalat, fölismerés és átélés sejtelmét, vágyát, reményét hordta magában. A megfelelések, korrespondenciák épp e szélesebb és mélyebb egyetemesség sejtelme, vágya, reménye jegyében fogantak, s erre a mélyebb egyetemességre utaltak át. Ez a meg nem határozott, ez a konkrétta nem tett, ez a konkrétta nem tehető egyetemesség tette lehetővé annak a jelképiségnek végleges begyökeresztetését, amelyet Goethe javasolt: jelentős tárggyal foglalkozni s általa még jelentősebbre utalni, konkrét tárgyat ábrázolni, kifejezni s általa egyetemesre utalni. Megfelelt ez a munka az alapvető ténynek, hogy a világkép immár állandó mozgásba, állandó átalakulásba került, mégpedig érzékeltén és tudottan. Az allegorikus ábrázolásmód hitelét stabil és statikus szemlélet adja, öröknek hitt szemlélet, változhatatlannak tartott értékrend kölcsönzi. Elavulása ezért következett be véglegesen és visszavonhatatlanul.

Az a tény, hogy a korszak lirájának jelképisége mellett mindig megmaradt a belső lelki folyamat és a külső képi-szenikus keret realizitikus tárgyiassága is, fontos nyelvi – stiliztikai vonást eredményezett. Illetőleg fordítva: az a tény, hogy a jelképiség mellett megmaradt a külső kép és a belső folyamat tárgyiassága – az egyebek közt egy fontos nyelvhasználati –, stiliztikai sajátág következménye is. A nyelvhasználat terén a romantika részint a nagy effektusú nyelvi különösségekhez, főleg szóválogatási ritkaságokhoz vonzódott, részint pedig ennek látszólag épp ellenkezőjéhez, a hangsúlyozott egyszerűséghez a szóválogatásban, a szintaxisban egyaránt. Valójában azonban a költői nyelv általános, mindenkor jelenlevő stilizáltágán belül a stilizáltág fölfokozottan érvényesült az egész romantikában. Ennek nem annyira a dekorativitás volt a célja, mint egykor a barokkban, hanem inkább az egyénis, az újszerű és a különleges benyomások kiváltása. A „népnyelv” fölhasználása, amely fokoza-

tosan a realizmussá való átalakulás egyik mezőnyévé változott, eredetileg ugyancsak e benyomásnak a kiváltását szolgálta, s természetszerűen járt együtt a romantikus költő, a romantikus ember saját helyzetéből való kivágyódásával.

Ez a szakasz a nyelvi optimalizmus irányába fordult, a romantikus stilizáltságtól. A nyelvi optimalizmusra, természetesen, a romantika is törekedett, mint ahogy törekedett minden más jelentős művészeti irány is. Csakhogy az optimalizmust vagy a stilizáltságban, vagy a dekorativitásban vagy valamely más vonásban vélték megtalálni. Ez a szakasz viszont a nyelvnek amaz elemeit igyekezett sűríteni, amelyek leginkább teherbíróknak bizonyultak, amelyekben a nyelv törvényei a legtöbbrétübben és leghatványozottabban öltöttek testet. A beszéd legalapvetőbb törvényszerűségeit realizáló elemek kerültek a kötött beszéd, „a gúzsban való, táncolás” felfokozó feladatkörének centrumába. S amennyiben dekorativitás, stilizáltság vagy más vonás is jelentős szerepet kapott, az ezeknek az elemeknek alárendelve kapta szerepét. A nyelv összetevői közül előtérbe jutott a grammatika, a szintakszis, míg a szókincs kérdése, a romantika nyelvhasználatához képest, némileg visszaszorult. A stilisztikai, a retorikai, a poétikai *kidolgozottság erősebb, gondosabb lett*, mint volt az előző szakaszban, *de kevésbé feltűnő*: az egyénies helyett a bevált, a hathatósnak bizonyult eszközhöz nyúlt. Az a goethei gondolat, hogy jó, ha a stílus annyira alárendelődik a kifejezendőnek, az ábrázolandónak, hogy észlelni sem lehet, megvalósulásra talált e korszakban.

A fősorolt vonások alapján röviden tehát azt mondhatjuk, a századközép polgári lírájának tudattörténeti meghatározója az a *kettősség, hogy az értelmiség gondolkodásában nem tudta kereszttülni a pozitívizmus határait, de szívével kivágyódott belőle*. Magatartása ennek a kettősségnek a jegyében lett sztoikus, életérzése melankolikus, hangneme elégikus, hanghordozása, dikciója mérsékelt, fegyelmezett, regisztráló és monológyszerű. S mint dikciója — poétikájának e kiemelt része —, úgy egész poétikája is egyszerre realiztikus, tárgyiasító meg jelképiségre hajló is. Teremtő, „kreatív” jellege az összedolgozásban, irodalomtörténeti tette a kiválasztásban, a berögzítésben, a továbbhagyományosodásban áll.